

A SZUVERENITÁSRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 16–21. SZÁZAD MAGYAR TÖRTÉNELMÉRE

Ormos Mária

az MTA rendes tagja, professor emerita

A *szuverenitás* szó számos értelmezése közül itt csak az állami szuverenitás modern fogalmával foglalkozom, amely a 16. században keletkezett, és a következő évszázadban már nagy elméleti vitákat váltott ki. A létező, a térképeken megtalálható országokról, pontosabban államokról volt szó, és mintegy kifejezte az új államiság stabilitási igényét. Kizárólag európai jelenségnek volt mondható, és arra irányult, hogy elismerjék részben a létező államok határait, külpolitikai cselekvési szabadságát, részben azt a jogát, hogy határain belül saját belátása és törvényei szerint járjon el. Eredetileg a szuverén uralkodó, a császár vagy király volt a szuverenitás megtestesítője.

Mintegy magától értetődő volt, hogy az államhatárok között meghúzódó nem államokról, nemzetekről és nemzettöredékekről nem esik szó, és nem terjed ki a fogalom azokra az államokra, amelyeket az európai hatalmak éppen elkezdtek maguk alá gyűrni, és megfosztani korábbi önállóságuktól. Ez az indulási helyzet maga után vont, hogy a későbbiekben számos módosítást kellett végrehajtani mind a szuverenitás belső hordozója szempontjából (népfenség elve), mind a nemzetiségi jogok és az önállóságot követelő egységek vonatkozásában. Divatba jött a

félszuverenitás vagy a korlátozott szuverenitás elismerése is.

Mindazonáltal szükségesnek tűnik leszögezni a szuverenitással kapcsolatban egy alapkérdést, amelyről nem szokás beszélni. Az államok jó ideje nem tudják megválasztani, sem megváltoztatni törzshelyüket, ahol léteznek. Megpróbálhatják, sokszor meg is tették, hogy kibővítsék a területüket, de képtelenek áttelepedni valamilyen jobb, előnyösebb környezetbe. A telephely pedig jelentős mértékben meghatározta az idők folyamán, és meghatározza manapság is, hogy mennyire lehetnek önállóak, vagy mennyire kénytelenek engedni kényszerhelyzeteknek.

Voltak idők, amikor a törzsek és törzsszövetségek vándoroltak, minduntalan új hazát kerestek, többnyire találtak is, de ez a korszak Európában már jóval előbb lezárult, hogysem a szuverenitás kérdése egyáltalán felmerült volna. Már megtalálták a helyüket a germán törzsek, a bolgárok, a szlávok, a magyarok (akik más helykeresőket is beolvasztottak), míg a tatárokat és az arabokat kiszorították, és egyedül a Török Birodalom tartotta még hadállásait Európa egy részén, mint amolyan kéretlen, idegen jövevény. Időközben az európai viszonyok, ha nem is váltak teljesen megváltoztathatatlanokká, megkocsányosodtak.

Ha a geopolitika szélsőséges kinövéseit és követelményeit nem is lehet elismerni, mindenképpen tény, hogy egy állam mozgásterét erősen befolyásolja, hogy hol helyezkedik el. Miként erősen befolyásolja egy csecsemő életpályáját, hogy Nagy-Britanniában vagy – teszem azt – Kazahsztánban látta meg a napvilágot, egy állam számára sem közömbös, hogy Skandináviában, Európa közepén, vagy éppenséggel valamelyik csendes-óceáni szigeten található. Nemcsak a gazdasági feltételek különböznek, de a mindenkor mozgáslehetőség, a szuverenitás megvalósítása, illetve a fenyegetettség mértéke is.

Mindenképpen szerencsétlen területnek tekinthetjük azokat, amelyekeken megjelentek a nagy hódítók, illetve végigszárguldtak a vándorló hadak, utóbb azokat, amelyeket „felfedeztek”, és így vagy úgy gyarmattá, protektorátussá vagy befolyási övezetté lettek. Magyarországot ugyan nem kellett „felfedezni”, formailag gyarmattá sem vált, ám mégis a nem szerencsésnek mondható területek egyikén feküdt, és korábbi önállóságát éppen akkoriban veszítette el, amikor a szuverenitásról egyáltalán beszélni kezdett a tudós világ és a politika.

A magyarok országa olyan helyen jött létre, ahol megelőzően több nagyra hivatott egység létezett és szűnt meg, és e nagy egységek lakói csak emlékeket hagytak maguk után, önálló létüknek azonban vége lett. Így járt a Kelta Birodalom, ez történt a gepidákkal és a longobárdokkal, így szűnt meg az Avar Birodalom, úgyhogy nagy szerencse, a körülmények üdvös alakulása kellett hozzá, hogy a magyarok megmaradtak, és a 16. századig megőrizték önálló államukat. Mohács-tól kezdve azonban minden megváltozott.

Szeretünk a több mint ezer éves magyar államiságra hivatkozni, ez azonban önáltatás.

Magyarországot a 16. században három részre szakították szét, és a viszonylagos önállóságot megőrző Erdély is vazallus állam volt. Miután a 17. század végén a nemzetközi haderő kiszorította a törököket az ország középső részéből, a magyar területet – több tartományra osztva – bekebelezte a Habsburg Birodalom. A szuverenitás visszaszerzésére tett két nagy kísérlet elbukott. A Rákóczi vezette függetlenségi háborút az osztrákok leverték, 1849-ben viszont ugyanehhez a bécsi udvar már orosz segítséget is kapott.

A vereséget követő megtorlás, emigrálás, teljes jogfosztottság éveiben értelmetlen bármiféle szuverenitást emlegetni. A kérdés abban áll, hogy vajon az úgynevezett kiegyezés vagy kompromisszum jóvoltából vajon a magyar állam visszanyerte-e szuverenitását? Másként azonban úgy is lehet fogalmazni: vajon visszanyert-e ebből annyit, amennyire egyáltalán esélye volt? Mindenesetre sokkoló volt Kossuth Lajos heves elutasító reakciója, amely, jóllehet tartalmazott irreális elemeket, de mégis megfontolandó veszélyekre hívta fel a figyelmet. Finomabb szavakkal Deák Ferenc is kifejezte az alku tartóssága és tarthatósága felőli kételyeit. Ugyancsak figyelmeztető volt Teleki László öngyilkossága, akit az taszított végső kétségbeesésbe, hogy az országgyűlési többség saját keményebb fellépését és követelményeit elutasította.

A dualizmus időszakáról egészében véve azt lehet mondani, hogy a magyar állam belügyeiben csaknem szuverén volt, a külügyekben azonban, ideértve a hadviselés kérdését is, egyáltalán nem volt az. A magyar állam szabadon döntött a törvényhozás feltételeinek megszabásában (választójog), a közigazgatási kérdésekben, a területén élő nemzetiségek jogait illetően, maga szabta meg szociális, kulturális és iskolapolitikáját. E jogok erőssé-

gét igazolta, hogy a bécsi udvar hiába erőltette a férfiakra vonatkozó általános választójog elfogadtatását, törekvésével csődöt mondott.

Mindazonáltal a belső szuverenitás sem volt teljes. A pénz- és valutakérdés, a vámok ügye, az önálló jegybank léte vagy nem léte közelről befolyásolja egy állam mindenkor belső helyzetét, és mivel Magyarország nem rendelkezett önálló valutával, sem saját nemzeti bankkal, valamint vámhatára egybeesett a birodalom vámhatáraival, e kérdésekről rendszeresen újabb tárgyalásokat kellett folytatni, és újabb alkukat kellett kötni. E bizottsági tárgyalásoknak jelentős irodalmuk van.

A kül- és hadügyekben Magyarország a másodhegedús szerepét töltötte be. A miniszterelnöknek módja volt elmondani véleményét, ám eszközökkel nem rendelkezett, hogy azt érvényesítse, vagy akár, hogy annak nyomatékot adjon. A külügyeket Bécsben tartották kézben, és bárki volt is a külügyminiszter, bárki töltött be követi, illetve konzuli posztot, mindenkor a birodalmi politikát érvényesítette. Magyarországnak nem volt külügyminisztériuma, sem külügyi hálózata. Önállóan nem köthetett nemzetközi szerződést, és nem léphetett be nemzetközi szervezetbe.

Nem ezzel azonos, de hasonló volt a hadsereg ügyeinek elrendezése is. Annyiban tért el, hogy az úgynevezett „közös”, vagyis birodalmi méretű hadsereg mellett Magyarország felállíthatta a „Honvédséget”, amely magyar vezénylet alatt szolgált. Hasonlított azonban a helyzet a külügyekhez annyiban, hogy ennek az egységnek nem volt önálló vezérkara, sem operációs irányító egysége, létszámában eltörpült mind béke, mind háború idején a közös hadsereggel szemben, és eredendően hazai feladatok ellátására képezték ki.

A kiegyezési szerződés tehát valóban tartalmazott súlyos veszélyeket a jövőre nézve.

Mindazonáltal az első mintegy három évtizedben a kompromisszumnak az előnyei domborodtak ki. Jelentős gazdasági fellendülés vette kezdetét, kiépült a modern infrastruktúra, terjeszkedett az iskolahálózat, lábra kapott az egészségügy. A következő években azonban észrevehetően kezdtek szaporodni a felhők. A bajokat nagyjából három csoportba lehetett osztani. Az egyik nagy problémát a falu túlnépesedése, a másodikat a nemzeti követelmények, a harmadikat pedig éppen a szuverenitás hiánylistája képezte.

A földhiány és a kivándorlás kérdése until ismert, úgyhogy azt nemigen szükséges tovább boncolgatni. Nem ismeretlen a nemzetiségi probléma sem, de arra mégis kitérek röviden, mert azt hiszem, hogy a kérdés elbírálása nem mindig realiztikus. Többen hitték és hiszik még ma is, hogy az autonómia felkínálásával, egyáltalán nagyobb empátiával a magyarok elkerülhették volna, hogy a területükön élő nemzetek és nemzet-töredékek (nemzetiségek) felmondjanak a magyar államnak. Attól tartok, hogy aki ezt feltételezi, nem ismeri eléggé azokat a követelményeket, amelyeket e nemzetiségek képviselői – elsősorban románok és szerbek – már a 19. század derekán megfogalmaztak. Nem volt véletlen, hogy Széchenyi már ebben az időben attól tartott, a magyarok máris lekésték arról, hogy a kérdést a nemzetiségek megelégedésére rendezzék, és országukat megmentsék a fennálló határok között.

Sajnos Széchenyinek lett igaza, ami természetesen nem változtat azon, hogy a magyar politikai elit néhány lapáttal még rátett a tűzre ahelyett, hogy megpróbálta volna csillapítani. A magyarosítás és az ahhoz kötődő iskolapolitika (Lex Apponyi) ebbe a körbe tartozott, és a maga idején nemcsak hatástalan volt, de egyenesen kontraproduktív.

A nyelvi egységet néhány többnyelvű ország ki tudta ugyan kényszeríteni a múltban, de ezt a politikát évszázadokkal korábban kezdte el, és karddal támogatta meg. A 19. század végén és a 20. elején ugyanez az elvárás merő naivitás volt.

A szuverenitási hiánylistával kapcsolatban utalok a már mondottakra, amelyek abban összegződnek, hogy amikor 1914-ben megfogalmazódott a hadüzenet lehetősége Szerbiával szemben, a magyar kormány nem volt abban a helyzetben, hogy döntsön a követeendő politikáról, minthogy nem ő irányította sem a kül-, sem a hadügyi politikát. Tudjuk, hogy Tisza István igyekezett csillapítani a bécsi háborús hangulatot, de tudjuk azt is, hogy végül beleegyezett az ultimátum elküldésébe azzal a feltétellel, hogy az nem tartalmaz elfogadhatatlan követeléseket, majd a durva ultimátumot követően hozzájárult a hadüzenethez. Számos alkalommal hallhatuk és olvashattuk, hogy ezt nem lett volna szabad megtennie. Azt azonban senki sem tudja megmondani, hogy mit kellett volna tennie. Fenyegetőzhetett volna azzal, hogy a magyar kormány nem mozgósít, de nem lehet megmondani, hogy ez milyen hatást váltott volna ki. Visszalépnek vajon a bécsi héják? És ha igen, ez vajon megszünteti a háború veszélyét, miközben a nagyhatalmak mindegyike évek óta háborúra készült? Amennyiben a háború kitör, vajon mi menthet meg Magyarországot a vélelmezhető román betöréstől, amitől Tisza különösen félt? A magyar kormány csak a Honvédség felett diszponált, és egy teljes hadügyi átrendezést, amely egyébként a kiegyezés felrúgásával volt egyenlő, lehetetlen néhány nap vagy egy-két hét alatt lebonyolítani.

Nos, azt hiszem, Magyarország 1914-ben kényszerhelyzetbe került, amelynek legfőbb

motívuma szuverenitásának hiányában rejlett, ám azt nem lehet megmondani, hogy mi történik akkor, ha e hiány nem áll fenn. Ez azonban nem vonatkoztatható a háborús évek háttér-diplomáciájára. 1915-től kezdve a kettős monarchia valamennyi nemzete és nemzetisége létrehozta a maga lobbi szervezetét, hogy a nagyhatalmak képviselői előtt feltárják siralmas helyzetüket, és előadják követeléseiket. A cseh, szlovák, horvát, szlovén, román, lengyel lobbisták hangsúlyozták, hogy az évszázados elnyomatás alól akarnak kiszabadulni, és ehhez hozzátették etnikai, történelmi érveiket, nem mulasztva el a gazdasági érdekek hangsúlyozását sem. Ausztria–Magyarország nemzeteinek és nemzetiségeinek képviselői utat találtak maguknak Párizsban, Londonban, sőt végül Washingtonban is. Még osztrákok is megjelentek a háború utolsó fél évében ezen a porondon, csak a magyarok nem vágta neki ennek az útnak. Ezt a mulasztást már nem lehet az állami szuverenitás hiányával magyarázni, részben azért, mert a többiek még kevésbé voltak szuverének, részben azért, mert ez nem is szűken vehető állami feladat volt. Az egész magyar politikai mezőnyben nem akadt néhány ember, aki ezen a keskeny úton elindult volna.

A Népköztársaság és a Tanácsköztársaság esetében a szuverenitás kérdése aligha vethető fel nemzetközi szempontból. A béke-delegáció megjelenéséig Magyarországról sokszor tanácskoztak ugyan a békeszerzők és mások, de csak róla tanácskoztak, vele nem. Ez az állam Ausztria–Magyarországnak már nem volt a része, önállóan viszont a békeszerződés aláírásáig nem konstituálódott mint állam. Nemzetközi jogi szempontból voltaképpen nem is létezett. Ezen mit sem változtatott a néhány levélváltás, amely Georges Clemenceau és Kun Béla között lezajlott.

Miután nagy nehezen létrejött az új politikai konstelláció és a magyar delegáció a szerződést aláírta, az állam látszólag elnyerte szuverenitását. A nemzetközi elismerésnek azonban jogi értelemben is híja volt, hogy a Népszövetségnek nemcsak alapító állama nem lehetett, de első felvételi próbálkozása sem sikerült. A békeszerződés számos korlátozó intézkedést tartalmazott, amelyek közül csak néhányat említek meg. Az állam minden vagyonát és jövedelmét zálog alá vették, ami annyit jelentett, hogy nem adhatott el semmit, és hitelhez sem juthatott. A leszerelés végrehajtását pedig 1927-ig nemzetközi ellenőrző bizottság figyelte árgus szemekkel. Miután megszavazták az úgynevezett népszövetségi kölcsönt, amelynek hála a zálogjogot ideiglenesen felfüggesztették, a magyar költségvetés mozgása egy népszövetségi megbízott ellenőrzése alá került, és az ekkor felállított Nemzeti Bank is kapott egy külföldi tanácsadót.

Az 1920-as évek második felében ezek a korlátozások megszűntek, és a megnövekedett szuverenitást a miniszterelnök felhasználta arra, hogy mind magánbeszélgetésekben, mind a nyilvánosság előtt szóba hozza a békeszerződés revíziójának szükségességét. Tudnivaló, hogy hosszú ideig maga a revízió szó is átok alatt állt. Ha azonban komolyan akarjuk mérlegelni e problémát, fel kell tennünk a következő kérdéseket: milyen nemzetközi környezetről van szó, milyen revízióról szól, aki ezzel lép fel, és feltételezhető-e a végrehajtás békés, megegyezésszerű módja. Nos, úgy tűnik, hogy ha bármikor, úgy 1926 és 1929 között lehetett ezt a problémát súlyos következmények nélkül felvetni. Francia–német közeledés kezdődött, a locarnói szerződések garantálták Németország nyugati határait, ám a keletieket nem, a győztes nagyhatal-

mak néhány kérdésben láthatóan engedélyesebbekké váltak, és a francia miniszterelnök meghirdette az Európai Unió létrehozását. A magyar revízió ügyében természetesen nem lehetett előállni az irredenta „mindent vissza” szöveggel, egy etnikai érvre azonban láthatóan voltak vevők Nyugat-Európában, és a „mindenkori lehetőséget” megcélzó Bethlen-féle formulának is volt politikai értelme.

Ebben az időben, vagyis az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején a vita felújult a szuverenitás kérdéséről, és ebbe magyar szereplők, így például Teleki Pál és Gratz Gusztáv is bekapcsolódtak. Az eszmecserére az európai egység kialakítására irányuló felhívások adtak alapot. Teleki úgy vélte, hogy ha egy ilyen szervezet létrejön, annak nem kell bocsánatot kérnie sem a kis, sem a nagy államoktól. Azért nem – írta 1931-ben, „mert minden ilyen tömörülés a dolgok természetes rendjén a részgyéniségnek, az államok szuverenitásának bizonyos fokú elvesztésével jár. Ez elkerülhetetlen. A természetes fejlődés feltartóztatatlanul amúgy is oda visz, és vitt már sokban az élet kapcsolatainak folytonos és ma mind rohamosabb gazdagodásában. Ha a szuverenitás korlátozása a nagyokra nézve éppúgy beáll, mint a kicsikre nézve, akkor a forma, az egyes állam szuverenitása jogilag nem sértetik meg. Ami pedig a belső tartalom megsértését, a szuverenitás belső lényegi korlátozását, részleges megszűnését illeti, ki állítja még ma magát abban, hogy a tényleges hatalmi viszonylatok nem tették volna meg ezt régen, úgy politikai, mint gazdasági téren.”

Mind az európai egység megteremtésének, mind a békerendszer korrigálásának halvány reménye mindazonáltal kihuny, mihelyt Hitler Adolf elfoglalta a kancellári széket. A magyar állam ettől kezdve olyan úton sodródott, amely szuverenitása teljes felszámolását

hoz vezetett. Az első lépések a külkereskedelmi export világában történtek, amennyiben 1934-től kezdve a német piac vált a hazai gabona és húsárú masszív felvásárlójává. Ezt az új irányt kísérték magyar gesztusok, széptevések, majd 1938 végén fordulatra került sor a német katonai törekvések hazai megítélésében azzal összefüggésben, hogy mit és mennyit kell elvállalni a revíziós cél német aláíratásának, támogatása fejében. A fordulat először Imrédy Béla miniszterelnök fejében ment végbe. A müncheni egyezmény megkötését követően úgy értelmezte a kialakult helyzetet, hogy 1938 augusztusában nagy hibát követett el mind ő, mind a külügyminiszter és a kormányzó, midőn elzárkóztak Hitler közös, Csehszlovákia elleni hadviselési javaslata elől, holott erre az esetre Hitler az egész Felvidék visszacsatolását ígérte meg.

Magyarország ettől kezdve sorozatos sikereket aratott a revízió körében, ám e sikereket nem önmagának köszönhette, hanem a német nagyhatalom kegyéből élvezte. Ez a történet tehát a kiszolgáltatottság felé vezetett, és ennek felismerése váltotta ki Teleki Pál kétségbeesett lépését, öngyilkosságát. A magyar állam önmagát helyezte olyan pályára, amely szuverenitását fokról fokra csorbította, már jóval az előtt, hogysem a Wehrmacht megszállta az országot.

A veszélyérzet akkor támadt fel a politikai elit egy részében, amikor a háború menete nem csak valószínűsítette, de elkerülhetetlenné tette a németek és szövetségeseik vereségét. 1942 vége felé a németek kiszolgáltatottságát a miniszterelnök már korlátozni igyekezett, 1943-ban pedig intenzív béketárgyalásokba kezdett. Mindazonáltal ez volt Kállay Miklós kormányfő egyetlen tevékenysége, noha áprilisban a klessheimi találkozó alkalmából Hitler világos fenyegetést fogalmazott meg.

Roosevelt és Churchill 1943. augusztusi megállapodásáról Budapesten vélhetően nem tudtak. A két vezető már ekkor egyetértett abban, hogy az új, döntő hadműveletet Nyugat-Európában hajtják végre, és másutt – Olaszországban vagy a Balkánon – csak akkor vállalkoznak jelentős akcióra, ha erre marad erőforrásuk. A megállapodást Churchill valószínűleg megtartotta magának, mert különben nem lett volna lehetséges, hogy a brit kormány nevében szeptemberben ideiglenes fegyverszüneti feltételeket tartalmazó iratot adjanak át a magyar félnek. Az irat azonban a teheráni konferencia miatt, ahol a Roosevelt–Churchill-féle koncepciót Sztálin is elfogadta, érvénytelenné vált.

A teheráni konferencia döntését megismerték Budapesten, és – amennyire tudni lehet – ezt követően nem történt semmi a hadiállapot felszámolása vagy a németekkel szembeni védekezés megszervezése érdekében, holott világossá vált, hogy a nyugati kapcsolatkeresés és az angolszász megszállás reménye elvesztette létjogosultságát. Úgy tűnik, hogy a magyar vezetőkön apátia lett úrrá, ám ebben nem lehetünk teljesen biztosak, mivel Kállay Miklós fennmaradt irataihoz a mai napig nem lehet hozzáférni. Mindenesetre tény, hogy egy megkísérlendő ellenállás előkészítése nem kezdődött el arra az esetre, ha a német hadsereg benyomul az országba.

Mivel a katonai ellenállást lehetetlen pár óra vagy néhány nap alatt megszervezni, 1944. március 18–19-én aligha volt választási lehetőség. Horthy Miklós akkori döntését erkölcsi szempontból nem kívánom mérlegelni, hanem meglegszem azzal a feltevéssel, hogy nagyobb mozgási lehetőséget látott maga előtt, mint amekkorához *de facto* hozzájutott. Az állam szuverenitásából ekkorra már csak morzsák maradtak meg, és e morzsákkal élt

a kormányzó, amikor – az áldozatok számára nagy késéssel – leállította a megmaradt budapesti zsidók deportálását, lecserélte a kormányt, tárgyalási delegációt küldött ki Moszkvába, elfogadta az oroszok ideiglenes fegyverszüneti feltételeit és megkísérelte a hadiállapot felszámolását. Mint tudjuk, az utóbbi kísérlet teljes dilettantizmusba fulladt. A kudarc vezetett a kormányzó nagy tévedéséhez, amikor minden ellentételezés nélkül aláírta a lemondását és a Szálasi utódlását elismerő iratokat.

A nyilasok rémuralmáról a szuverenitás tárgykörében nincs mit mondani. Lehetett Szálásnak bárminő nacionalista meggyőződése, különleges, a nációtól eltérő ideológiai mondandója, ez nem változtatott azon, hogy a németek tolták fel a magas polcra, és hogy minden vonatkozásban a német uralom, rémuralom bábjaként működött.

Miután egy másik, a szovjet hadsereg szállta meg az országot, mely akciót majd csak később kezdtek *felszabadításnak* nevezni, a feltápáskodó hazai pártok és néhány új párt vezetői egy ideig bíztak abban, hogy beköszöntött a magyar állam újjászületése, önállósága. Akadtak természetesen szkeptikusok is, akik – mint Szekfű Gyula – új, török típusú, hosszan tartó függőségi viszonytal számoltak. Az első kategóriába tartozó politikusok keservesen csalódtak, de még a szkeptikusok sem tudták vizionálni azt a gyilkos „szalámpolitikát”, amely – többek között – minden önállóság megszüntetésére irányult. Nem volt különös, hogy a vereséget elszenvedett országban megtelepedett a szövetségesek ellenőrző bizottsága, és az sem, hogy elkezdődött a számonkérés, a háborús és emberellenes bűnöket elkövető politikusok és katonatisztek bíróság elé állítása és elítélése. A fegyverszünet előírásainak betartását minden náci, fasiszta és csatlós államban ellenőrizték, bár eltérő

szigorral, és ugyancsak végrehajtották a számonkérést is, amiben egyébként a magyarországi tényezők távolról sem jártak az élen.

A szovjet nyomás fokozatosan, lépésről lépésre érvényesült, és ez idézi elő a máig tartó vitákat arról, hogy egyáltalán hol, mely időpontban kell a döntő fordulatot kijelölni. A folyamat mindenestre az alárendeltség felé tartott, ami automatikusan előidézte a szuverenitás formális elismerésével párhuzamosan annak tényleges csorbítását, majd megszüntetését. A magyar állam nevében alá lehetett írni a békeszerződést, Magyarország beléphetett nemzetközi szervezetekbe, köthetett szerződéseket, és ezek a lehetőségek a későbbiekben (már a Kádár-rendszerben) lényegesen bővültek. Ennek a nemzetközi jogi értelemben élvezett szuverenitásnak azonban volt egy súlyos hátulütője, amely egy történész szemében alaposan megkérdőjelezi a valóban szuverén lépések lehetőségét. Magyarország ugyanis olyan szervezetekbe léphetett be, és olyan szerződéseket köthetett, amelyeket Moszkvában vagy kifejezetten hasznosnak véltek szovjet szempontból, vagy legalább nem tartottak káros kihatásaitól. Eminens szovjet érdek fűződött például ahhoz, hogy minél több csatlós állam tagja legyen az ENSZ-nek vagy az UNESCO-nak. Amikor viszont a magyar állam valamilyen nyugati gazdasági körrel vagy szervezettel lépett kapcsolatba, tervezett lépését vagy megakadályozták, vagy a magyar állam a titok sűrű leplével vette körül.

Egészében véve elmondható, hogy a Rákosi-korszakban Magyarország egy szűk kálikában találta magát, amelynek a kiépítéséhez a „vezér” maga is alaposan hozzájárult. Az első Nagy Imre-kormány lazított a szorításra, de pórusul járt. Mindazonáltal a korábbi helyzet restaurálásának a kísérlete is csődöt

mondott, és a szabadság kis köreinek elvesztése és a lakosság tömegeinek emiatt keletkező mély elégedetlensége elvezetett az 1956-os forradalomhoz, illetve szabadságharchoz. Megfigyelhető jelenség a történelem számos pontján, hogy egy populáció hosszú ideig némán eltűri sanyargatását, de ha helyzetében javulást lát, majd a kedvezményt visszavonják tőle, akkor fellázad, és akár fegyveres harcba is kész belebocsátkozni.

A forradalmat és szabadságharcot ugyan a szovjet tankok leverték, de nemcsak Budapesten, hanem Moszkvában is rájöttek, hogy a gyepőlön lazítani kell, ha a hasonló eseményeket el akarják kerülni. Magyarország nem lett szuverén állam, ám a mozgástere némileg kibővült. Megjegyzem, hogy Kádár János 1956. november 2-án nagyjából ugyanolyan helyzetbe került, mint volt 1944. március 18-án Horthy Miklós. Mivel a magyar állam nem élvezett szuverenitást, jól egyikük sem dönthetett, hanem csak a rossz és a kevésbé rossz között volt választásuk. Mindenesetre a megtorlást követően, amelyet nem kis részben a szovjet vezetés mellett a román, a kínai és a kelet-német pártok szorgalmaztak, és a jugoszlávok is elősegítettek, Kádár János hozzáláthatott a „vidám barakk” kiépítéséhez. A barakk maradt, de az ablakokba muskátli került, és mindenki tehetett valamit az asztalra. Csakhogy ezt az irányt nem sikerült kibontakoztatni. Az 1960-as években kidolgozott gazdasági reformok felemás életbe léptetése nem idézte elő a gazdaság felpörgését, és az állam mind jobban eladósodott, hogy továbbra is biztosítani tudja a muskátlit, a gulyást és a halászlét.

Kádár jóval nagyobb mozgásszabadságot élvezett, mint Rákosi Mátyás, de ő sem volt egyéb, mint helytartó. Szerepét boldogan, szinte élvezettel játszotta el Hruscsov főtitkár-

sága idején, ezt követően elviselte, ám Gorbacsov politikáját nem tudta és nem is akarta követni. Rájött, vagy legalább megérezte, hogy ez a politika a „létező szocializmus” bukásához vezet. Testi-szellemi összeomlásához e felismerés vélhetően nagyban hozzájárult, nemcsak azért, mert egész életművét látta porrá omlani, de azért is, mert megfosztotta azoktól a politikai érvektől, amelyekkel annak idején körülvette Nagy Imre kivégeztetését. Az érvek nélkül a gyilkosság maradt, ami volt: gyilkosság.

Az 1980-as évek végén a magyar politikai elit előtt olyan perspektíva bontakozott ki, amilyen nem nyílt évszázadok óta. A Szovjetunió bomlási folyamata az egyik és a német újraegyesülés előtörténete a másik oldalon kvázi szabadpályára helyezte mindazokat a nemzeti törekvéseket, amelyek évtizedeken vagy akár évszázadokon át a felszín alatt meghúzódtak. Vonatkozott ez a balti népekre, az ukránokra, a beloruszokra, a kaukázusi és közép-ázsiai szovjet köztársaságokra és a formailag önálló csatlós államokra, a népi demokráciákra egyaránt. Ha feltesszük a kérdést, hogy e folyamatban kinek mekkora volt a szerepe, úgy a főszereplők – a szovjet főtitkár, a nyugatnémet kancellár és az amerikai elnök után – ott találjuk a szovjet köztársaságok vezető csoportjait, és a népi demokráciák táborából az első helyen a lengyeleket, a másodikban a magyarokat.

Kivételes pillanatként lehet számon tartani, hogy a hazai ellenzék, valamint az állampárt reformra nyitott csoportjai képesek voltak megegyezni egy olyan minimumban, amely lehetővé tette a békés átmenetet. Magyarország úgy váltott rendszert, hogy lakosságának tömegei szinte észre sem vették. Nem kísérték véres események, lázongások, még csak számmottevő demonstrációk sem. A kor hangadó

politikai szereplői dicséretes módon lerakták a demokratikus parlamentarizmus alkotmányos alapjait. Nem rakták le viszont azokat az alapokat, amelyek biztosíthatták volna a gazdasági felemelkedést.

Magyarország hatalmas vagyonszeresét könnyelhetett el, ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség, a korábban károkat elszenvedett embereket az állam nem tudta miből igazán kárpótolni, és sokan még erkölcsi kárpótláshoz sem jutottak hozzá. Az ország már Kádár idején eladósodott, és az adósságszpirál tovább tekeredett. Átmeneti kiegyenlítés ellenére mindmáig ettől szenvedünk. (Ettől is.)

Ezen a ponton be kell iktatni a szuverenitás problémakörébe egy eddig nem érintett szempontot. Ha elfogadjuk, és aligha tehetünk mást, hogy a mai világban nem létezik egyetlen olyan egység sem, amely gazdasági értelemben teljes függetlenséget élvezne a világ többi egységeivel szemben, akkor is különbséget kell látnunk az egységek között abból a szempontból, hogy az egymásra elháríthatatlanul hatást gyakorló államok körében egyesek egészen jól boldogulnak, mások viszont a globális világnak leginkább a kárát szenvedik el. A szuverenitás ügye összefonódott a gazdasági teljesítőképességgel. A teljesítmény természetesen számos tényezőtől függ. Ha egy állam területén értékes nyersanyagkincsek találhatók, még rossz gazdaságpolitika esetében is jól érvényesülhet. Egy ország boldogulását számos más elem is elősegítheti, és számos, tőle független tényező gátolhatja.

Magyarországnak kétségtelenül nincs tengere, nem rendelkezik olajkúttakkal, sem aranybányákkal, és nem kínálhat síparadicsomot az arra vágyóknak. Talán ez lenne az oka, hogy szuverenitásunkért manapság is küzde-

nünk kell, holott szuverén államunk van? Ám ezeknek az előnyöknek egyikét vagy másikat, egyes esetekben mindegyikét számos jól boldoguló ország szintén nélkülözi. Akkor mi-
ben kell keresnünk a bajok okát?

A hétköznapi kommunikáció szerint minden baj okozója az adósság. Keserű viták övezik a kérdést, hogy vajon ki, melyik kormány a felelős ezért. Ezt a vitát le lehet folytatni, de meggyőződésem szerint ennél jóval mélyebbre kellene ásni, és a dolgok további rétegeiben található okokat lenne helyes keresni. Az adósságszpirál ugyanis nem húsz vagy huszonkét éve indult el az útján, hanem tekerőzni kezdett már valamikor a dualizmus idején. Mire elértünk az első világháborúig, az agrárszféra már ki sem látszott az adósságból, és meglehetősen sok teher nyomta a modern gazdasági szektorokat is. A háborús kiadások erre rátettek több lapáttal, úgyhogy a kettős monarchiától óriási adósságokat örököltünk. Ehhez azután hozzájöttek Bethlen kormányzása idején azok a kölcsönök, amelyeket az állam, a vármegyék, a városok, az üzemek, a birtokosok, az egyházak vettek fel, úgyhogy amikor 1931-ben a Népszövetség Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának tagjai Budapesten jártak, elképedve konstataáltak a hatalmas adóssághalmazt. Jó tanácsokkal nem fukarkodtak: az állam csökkentse a kiadásait, és adóemelést révén növelje a bevételét. Mit tehetett a magyar állam? Elbocsátott, megszorított és adót emelt. Nem folytatom a felsorolást, csak arra emlékeztetek, hogy ha valamely kormány átmenetileg javított is a helyzeten, magát a tendenciát nem tudta leállítani.

Az igazi kérdés ezért abban áll, hogy vajon miért nem képes a magyar gazdaság olyan pályára állni, amely kiségit e baljós útvonalból. Ha ezt a pályát megtalálnánk, többé nem

kellene aggódnunk azok miatt a ma is birtokolható szuverenitáselemek miatt, amelyeknek sokan a vesztétől rettegnek. Manapság ugyanis egy állam szuverenitásának fokmérője nagyban különbözik aszerint, hogy milyen gazdasági teljesítményre képes, illetve, hogy e teljesítményhez viszonyítva milyen életnívót alakít ki. Néhány európai állam lakossága magas teljesítményt produkál, ehhez képest szerényen él, és jutalmul nem kell sem adósságcsapdától félnie, sem meglévő szuverenitását féltetnie.

Az állami szuverenitást manapság nem a nemzetközi szervezetekkel szemben államilag vállalt elkötelezettség fenyegeti, mivel ez mindenkire vonatkozik, és miként Teleki utalt rá, ezért a szuverenitás ügye „nagyok” és „kicsik” között jogilag kiegyenlítődik. Az igazi veszélyt a gyenge teljesítmény tartogatja. Az utóbbinak számos oka lehet. Ilyen egy, a múltban kialakult (kialakított) hibás pálya, amelyet nehéz befolyásolni. Korlátozó tényező lehet az invenció hiányos volta a tudományokban és a politikában. Gátat állíthat a humán tőke elhanyagolása vagy egyenesen negligálása. Az utóbbi elsősorban az oktatási és a tudományos tevékenység leértékelésében szokott megjelenni. Mindehhez hozzájárulhatnak még régen megrögzött mentalitásbeli problémák.

Valamikor egy állam külső szuverenitásának fokát elsősorban területe, lakosság száma és az általa kiállítható hadsereg nagysága határozta meg, manapság azonban ez nagymértékben függ a gazdasági teljesítménytől. Ha egy állam gazdasági szempontból leértékelődik, szükségképpen beszűkül a külpolitikai mozgástere, vagyis veszít a külső szuverenitásából. E megállapítás egyik látványos bizonyítéka a Szovjetunió sorsa, ellenpélda viszont néhány kis ország. Finnország nem nagy területű, lakosság szám szempontjából éppen séggel a kisállamok csoportjába sorolható; nem szerelte fel magát modern fegyverzetel, hadserege minimális, belső és külső szuverenitása mégis nagyobb, mint egy, őt e szempontok szerint felülmúló államé, amely gazdasági szempontból alulteljesít. Az utóbbi hangsúlyozhatja szuverenitását, ám gyakorlatilag kiszolgáltatottá válik.

Mindent összevéve, a szuverenitás kérdése az eredeti kérdésállításhoz képest bonyolultabbá vált azáltal, hogy szempontjai szaporodtak, és a külső, valamint a belső szuverenitás ügye, ha nem is vált azonossá, de mindenképpen összeölelkezett.

Kulcsszavak: *fogalmi változások, mozgástér 1945-ig, jogi függetlenség, reális függés (1945–1990), politikai szuverenitás és gazdasági teljesítmény*